
Matija Dronjić
Etnografski muzej
Zagreb
matija@emz.hr

UDK 398.4(497.523 Lepoglava)
392.28(497.523 Lepoglava)
Pregledni rad
Primljeno: 18. 10. 2014.
Prihvaćeno: 22. 10. 2014.

Prilog istraživanju vjerovanja u lepoglavskom kraju

- U radu se donosi sinteza rezultata etnografskog terenskog istraživanja iz 2011. godine koje je provedeno u Lepoglavi i okolnim selima. Zamišljeno kao rekonosciranje terena, fokusiralo se na niz tema iz tradicijske životne svakodnevice, među kojima su se posebno istaknula različita vjerovanja. Zbog izuzetno velikog broja prikupljenih podataka, autor im je odlučio posvetiti posebnu pažnju te ih obraditi u zasebnom radu koji je strukturirao u nekoliko cjelina – fantastična bića i ljudi s nadnaravnim moćima, duše pokojnika i noćna tama, postupci magijskog liječenja te uroci.

Ključne riječi: nadnaravna bića, magijsko liječenje, uroci, vjerovanja, Lepoglava i okolica

UVOD

Lepoglava, zagorski gradić smješten podno sjevernih obronaka Ivanščice, u svjetskim je razmjerima poznat po čipki na batiće, prvenstveno zahvaljujući njenom uvrštenju na UNESCO-ovu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2009. godine (Eckhel 2006: 115-124, 2012: 144). Međutim, izuzev fenomena lepoglavskog čipkarstva koji je u etnološkoj literaturi zastupljen u velikoj mjeri, etnografska je baština ovog kraja gotovo neistražena, tj. nepublicirana.¹

¹ Pojedine crtice o tradicijskoj kulturi stanovnika Lepoglave i okolnih naselja moguće je pronaći u lokalnim i regionalnim publikacijama poput *Lepoglavskog zbornika*, *Ivanečke škrinjice*, *Kajkavskog kolendara*, *Hrvatskog zagorja* i časopisa *Kaj*. Također, kao izvor etnografskih podataka mogu poslužiti neke kataloške publikacija Gradskog muzeja Varaždin, kao i razni zbornici radova po-

S početkom provođenja ideje brendiranja Lepoglave kao grada čipke i čipkarstva, istaknula se potreba za rekognosciranjem terena koje je trebalo ocrtati obrise tradicijske svakodnevice stanovnika ovoga područja i definirati konkretne teme za sustavna istraživanja kojima bi se čipkarstvo prikazalo u širem kulturološkom kontekstu.² Terensko istraživanje izvedeno je u dva navrata, početkom svibnja i krajem kolovoza 2011., a njime su obuhvaćeni sljedeći lokaliteti: Lepoglavska Ves, Borje, Sestranec, Gorica, Purga Lepoglavska, Kamenički Vrhovec, Crkovec, Vulišinec, Viletinec, Šantalabi, Gornja i Donja Višnjica. Istraživanje je temeljeno na tehnici slobodnog i polustrukturiranog intervjua, a tijekom boravka na terenu razgovarao sam s tridesetak kazivača uglavnom starije dobi. Rekognosciran je nemali broj tema: običaji godišnjeg i životnog ciklusa, pučka pobožnost, hodočašća, mala sakralna arhitektura, elementi tradicijskog gospodarstva (uzgoj životinja i poljoprivrednih kultura, oruđe), graditeljstvo i stanovanje, tradicijska prehrana, opskrba vodom, elementi tradicijskog rukotvorstva (košaraštvo, lončarstvo, obućarstvo, bačvarstvo, uzgoj i prerada konoplje, čipkarstvo) te elementi duhovne kulture (predaje o fantastičnim bićima, magijsko liječenje i uroci, pojedina vjerovanja u kontekstu običaja godišnjeg i životnog ciklusa). Nakon dovršetka rada na terenu, pristupio sam transkripciji zvučnih zapisa kazivanja te sam na temelju dobivenog materijala sistematizirao građu.

U ovom sam članku odlučio predstaviti preliminarne rezultate istraživanja teme pojedinih elemenata duhovne kulture, tj. njenog segmenta koji se bavi širokim spektrom vjerovanja – vjerovanjima u fantastična bića, predodžbama o dušama pokojnika i noćnoj tami, postupcima magijskog liječenja te urocima – zbog rekognosciranja koje je polučilo sjajne rezultate te je prikupljena značajna količina građe. Moji su se kazivači s neobičnom lakoćom prihvatili pričanja o temama koje je inače relativno teško istraživati iz pozicije autsajdera.

put *Zbornika 600 godina Ivanca* ili čitavog niza zbornika radova sa znanstveno-stručnih skupova održanih u sklopu Međunarodnog festivala čipke u Lepoglavi.

2 Terenska istraživanja ostvarena su sredstvima Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Grada Lepoglave, a izvedena su u sklopu projekta *Hrvatska etnografska baština* u kontekstu kulturnih politika voditeljice dr. sc. Tihane Petrović Leš, profesorice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ovom bih prilikom zahvalio dr. sc. Tihani Petrović Leš i gradonačelniku Grada Lepoglave gospodinu Marijanu Škvariću što su mi omogućili uvjete za boravak na terenu i osigurali sredstva za nesmetan rad. Također, zahvalio bih i grupi suradnika na terenu na čelu s gospodinom Mirkom Varovićem – Mirku Drušku, Karmen Šoštarčić, Slavku Štefičaru, Slavici Cingesar, Karmeli Geček i Milanu Tvarogu.

Ton razgovora često je iznenada prelazio iz glasnog smijeha ispunjenog skepsom u konspirativan šapat koji su zaključivale tihe riječi „ovo što ti govorim je živa istina“, a sugovornici su nerijetko sami diktirali tempo nižući sjećanja na razne događaje koje su nerijetko samostalno i slobodno interpretirali, bez potrebe da ih zamolim za mišljenje o kazivanom sadržaju.

Zbog osjetljivosti teme odlučio sam ne navoditi kazivače imenom, niti pobliže specificirati iz kojeg su naselja budući da se radi o doista malom i homogenom području. Stoga, kao razlikovnu referencu, navodim samo desetljeće njihova rođenja i spol. Kako je moja želja bila citirati njihove riječi u što izvornijem obliku, te pritom sačuvati što više karakteristika lokalnog idioma, transkripciju nisam podvrgnuo redakturi. Također, odlučio sam ne koristiti pravopisno ispravno dijakritičko označivanje upravnog govora kako se ne bi izgubio ritam govorenog teksta, koji je ključan za razumijevanje konteksta pojedinih primjera.

FANTASTIČNA BIĆA I LJUDI S NADNARAVNIM MOĆIMA

Zabilježena kazivanja o vilama u lepoglavskom kraju bez iznimke su povezana uz pojedine lokalitete. Kod Masnog kamena, vodopada u šumi iznad Lepoglavske Vesi, u predjelu koji se naziva Jasikovica ljudi su vidali ova fantastična bića kako plešu u kolu, a vjerovalo se da žive na nedalekom vrhu znakovitog naziva Vilinska špica (*kota* 725.7) koji se smjestio poviše naselja Sestranec. Također, puno se pričalo i o susretima s vilama na brežuljku nedaleko zaselka Viletinec. Opisivane su kao lijepe mlade djevojke u dugim bijelim haljinama, s dugim kosama te vjenčićima na glavi. Kazivači su isticali njihovu skladnu liniju, vitkost i ljepotu, bez natruha ikakvih nakaznih ili po bilo kojem pitanju nepovoljnih fizičkih osobina. Uz vile su povezivali samo pozitivne konotacije, nerijetko ističući njihovu dobru ćud i spremnost da pomognu ljudima na fantastičan način. Primjerice, pričalo se da u jednoj jami nedaleko Donje Višnjice obitavaju vile koje su ljudima pomagale oko poslova na polju. Ako bi se ukazala potreba, pred jamom bi im ostavili malo kruha i kiselog mlijeka, a one su napravile sav posao kroz noć „da ih niki nije videl“.³

Vješticama, tj. *coprnjicama* ili *coprnjama* smatrane su uglavnom stvarne osobe, mahom žene iz neposrednog okruženja. Postojanje njihovih muških pandana, *coprnjaka*, također je evidentirano na terenu, ali u znatno manjoj mjeri.

3 Kazivačica rođena pedesetih godina 20. stoljeća.

Iz nekoliko primjera razvidno je kako se vjerovalo da postoje i bračne zajednice u kojima su oba partnera bili dijelom „te njihove organizacije“. ⁴ Svojevrсна institucionalizacija vještica u usmenoknjiževnim tekstovima dosta je raširena pojava u lepoglavskom kraju jer su česta pričanja o njihovim noćnim sastancima, pa čak i orgijama. Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća prisjetila se kako je njenom ocu neki čovjek za koga su svi sumnjali da je *coprnjak* pričao da se *coprnjice* i *coprnjaki* sastaju ispod jedne kruške poviše lepoglavskog naselja Borje:

„Zabavljamo se, veli. I čak je rekel da oni kaj su takvi, da saki si zeme ženu čiju oće! To je on povedal, a mi deca poslušali. A tatek veli, mili Bože, kaj se to događa! Coprnjaki i coprnjice, si se z sjemi seksaju! Isuse Bože!“

Jedan od glavnih aktera ovakvih sastanaka bio je i *đavo*, vrag. Odanost vragu, tj. izdaja vjere i kršćanskog nauka važna je komponenta u transformaciji osobe u *coprnjicu*:

„Te coprnje su ti bile ženske iz sela, a postale su takve jer su vragu dušu dale. I to su isto povjedali kak su išle na svetu pričest, i zela ona hostiju, v maramicu zamotala i odnesla. I onda si je vragu dušu prodala, to je svetogrđe, ona je tjelo Kristovo predala drugom, drugoj strani.“⁵

Iako čest, fenomen prodaje duše nije bio jedini uvjet za transformaciju. Zabilježeno je nekoliko priča kako se vještica mora roditi na točno određen datum, a kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća naglasio je kako uz to mora biti „podučena zanatu od starije kolegice“:

„Rekla je tu jena sosedu, za koju veliju da je bila coprnjica, da je rekla svojoj vnuki... Treba biti rođen, u koji mesec i datum, da se samo taj može navčiti, a drugi ne. I veli, ti imaš tu moć, ja ću te navčiti, a ona nije štjela.“

Moji su se sugovornici većinom složili kako se znalo koja je žena u selu *coprnjica*, tj. navodili su da su bile drukčije i po izgledu. Uglavnom se radilo o starijim ženama, posebice zapuštenima, s naglašenim oštrim crtama lica. Također, nerijetko se nisu pridržavale društvenih normi. Primjerice, smatralo se kako je vjerojatno da je vještica ona žena koja na *Štefanje* (26. prosinca) dolazi prva čestitati susjedima Božić pa se često događalo da joj ukućani ne bi htjeli otvoriti vrata.⁶ U vezi s Božićem je i jedan specifičan magijski način

4 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

5 Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća.

6 Vjerovanja i uz njih vezane prakse oko tzv. *poležara*, prvog božićnog čestitara, posebno su rasprostranjena u kajkavskom govornom području (Gavazzi 1988: 179-178, Albus 2013: 45).

detekcije *coprnjica* rezerviran isključivo za muškarce. Osoba je na blagdan svete Lucije (13. prosinca) trebala početi izrađivati drveni stolčić na način da svaki dan do Badnjaka u njega ugradi samo po jedan element. Po odlasku na polnoću trebalo je ponijeti stolčić sa sobom u crkvu, staviti ga na prag te na njega stati kada za vrijeme misnog slavlja vjernici ustaju. Vjerovalo se da se upravo u tom trenutku među okupljenim mnoštvom mogu raspoznati *coprnjice* jer bi bile okrenute prema promatraču umjesto da gledaju prema oltaru. No, tada je valjalo brzo pobjeći kući jer bi u suprotnome raskrinkane vještice osobu mogle stajati glave kako bi njihova tajna ostala skrivena.⁷

Za razliku od vila koje su percipirane kao dobrohotna bića, *coprnjice* su okarakterizirane kao maliciozne, uz iznimku navoda pojedinih kazivača koji su napomenuli da su postojale žene s posebnim moćima koje su ih koristile za magijsko liječenje ljudi i stoke, tj. skidanje uroka.⁸ Svjedočiti vještichem sastanku bila je za život opasna situacija pa su ljudi izbjegavali noću prolaziti pored sumnjivih mjesta poput osamljenih stabala kruške⁹ (što je razvidno iz jednog od ranije navedenih primjera) te posebice križanja putova na kojima se nalaze raspela. Jedno od takvih mjesta bilo je križanje s raspelom između Gornjeg Vulišince i Crkovca za koje su stanovnici ovih susjednih zaselaka ispričali mnoštvo priča. Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća navela je kako se pričalo „da su tu đavoli. Da su tu bile te vražje babe na okupu.“ Prisjetila se priče svog oca koji je tuda jednom prolazio te je prepoznao jednu od *coprnjica*, ali se libio bilo kome kazati iz straha od njene odmazde. Nedugo zatim trebala im se oteliti krava, ali se dogodilo da su „krepano tele zvukli z nje van. I to je zato jer ju je prepoznal.“

Ljudi su *coprnjice* vidali i kod bunara ili uz potoke, a pogotovo uz rijeku Bednju, dok bi prale rublje usred noći:

Socijalna konvencija nalagala je domaćinu ugošćivanje prvog čestitara koji bi obitelji zaželio uspješnu narednu godinu. Međutim, domaćinu nije bilo svejedno tko će biti prvi. Smatralo se povoljnim, ako je *poležar* muškarac, po mogućnosti što mlađi, dok je dolazak žene uglavnom percipiran kao znak da će godina biti loša. Uzgred govoreći, kao iznimku koja potvrđuje pravilo, zabilježio sam tijekom istraživanja vjerovanje kako je dobro da se mlada i lijepa djevojka pojavi kao *poležar* jer će u tom slučaju konoplja „roditi visoko“.

⁷ Identično je vjerovanje početkom 20. stoljeća u Bednji zabilježio Josip Jedvaj, samo uz razliku kako se stolčić počinjao raditi na sv. Ceciliju (22. studenoga) (1929: 164).

⁸ Više u poglavlju *Magijsko liječenje i uroci*.

⁹ „U narodnim vjerovanjima kruška je obilježena kao loše, nesretno drvo, jer se pod njom i na njoj skupljaju vještice, demoni i zmajevi.“ (Vinšćak 2002: 110)

„Tu su rekli da su one po noći, najrajšje oko dvanejst vur, gde je bil kakvi potek. Tu su one prale. I onda da je slučajno neki došel i naišel i videl, i da su mu tak napravile da nije znal dima. Zmešalo mu se i sav se pogubil. Da znaš da je to bila istina, to se tu dole na Bednji dogodilo.“¹⁰

Motiv *coprnjica* koje noću peru rublje provlači se kroz gotovo sva kazivanja na ovu temu. Štoviše, toliko je popularan da su ga mnogi kazivači pokušali racionalizirati kao slijed događaja koji su nastupili nakon što su vlasti u prvoj polovici 20. stoljeća zabranile namakanje svježe konoplje u Bednji. Budući da je tako natopljena konoplja otpuštala toksične supstance, nastupila je opća zabrana zbog pomora riba. Bednju su obilazili žandari koji bi uništavali namočenu konoplju, a ljude su znali globiti ukoliko bi ih uhvatili tijekom ispiranja. Radi toga su, prema tumačenju mojih sugovornika, žene konoplju prale noću, a „pijanci koji su hodili dima kasno bi ih videli i onda su pričali da su videli coprnjice kak peru veš.“¹¹

Tijekom razgovora s kazivačima, pogotovo muškarcima, bila je očigledna doza njihove skepse. U kontekstu pričanja o noćnim susretima nerijetko su zbijali šale, a jedan se od mojih kazivača prisjetio kako je neki čovjek pričao da ga je *coprnjica* natjerala da je nosi na leđima. Odjednom je priča dobila šaljivi zaokret, pa je zaključio riječima (imitirajući protagonistu govoreći u prvom licu): „A kad smo došli do jedne zabrežice bila je tak poštena pa je sišla da ne bi dobil kilu kad bi skočil dole z njom na leđimi.“¹²

S druge strane, ton razgovora znao se nenadano promijeniti kako su moji sugovornici počeli navoditi vlastita iskustva, pogotovo kada se radilo o slučajevima gdje su vješticine moći bile usmjerene da naškode ljudima. Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća, uz znatnu dozu nelagode, ispričala je što je sama doživjela nedugo nakon udaje:

„Jedan dan smo na njivu vozili gnjoj, a baš na toj strani kak smo vozili, taj neki coprnjak je imel kak jednu polovicu njive uz Bednju. I nikam dalje od te njive. I nikam dalje! I meni je napravil da sam bila nepokretna. I kola i gnjoj i se smo tam ostavili. I drugi den je došel sosed i njemu je konje zaustavil. A ja sam za to vrijeme bila v krevetu, nisam mogla mrdati.“

Maliciozno djelovanje vještice posebno je bilo izraženo u slučajevima kada

10 Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

11 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

12 Kazivač rođen pedesetih godina 20. stoljeća.

bi joj ljudi odbili dati nešto što je od njih tražila ili kada bi joj se zamjerali na bilo koji način. Kao posljedica uroka stradavali bi uz ljude i stoka i usjevi. Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća prisjetila se što se dogodilo za vrijeme njenog djetinjstva nekoj bogatijoj obitelji iz susjedstva:

„Oni su imeli vole i krave, to je bila hiža, tu, jedno dvjesto metri dalje. I bila je jedna coprnjica, i da je rekla... Nekaj joj nisu dali kaj je ona iskala. I da je ona rekla, to bote vi prepoznali. Kad je blago bilo v štale i kad je drugi put zvonilo v cirkve, v štali je vol zatulil tri pot i zrušil se i nikud. Mrtev! I onda su zvali mog dedu, on je bil mesar v selu, al on nije štel iti. Znali su ljudi kaj je to. I onda su dopeljali jednog zatvorenika iz KP doma, i da ga je on rasporil ono notre kučina, kudelja. Klupko jeno! Otkud?!“

Slično je ispričala i kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća:

„Većinom su nam piceki crkali kad bi se zamerili coprnjici. Si su naši sosedi govorili nemoj joj se zameriti, to bo ti odma napravila.“

Uz znanje bacanja uroka, *coprnjicu* karakterizira i moć da kontrolira prirodu. Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća prepričao je što se jedne noći u okolici Lepoglave dogodilo njegovom ocu koji je obilazio šumu kao lugar, prije čega je nekoliko puta napomenuo kako je otac čitavog života bio trezvenjak i vrlo ozbiljan čovjek:

„Došel bi onud iz Očure, po steze. I tu je bil taj šljivik, više je vočki bilo. Došel je do tog voćnjaka i gore je veter počel puhati i sve se to isplelo da nije mogel prek tog. Onda je išel na pot, pogledal, a se je bilo kak da nič ni bilo.“

Među brojnim natprirodnim sposobnostima *coprnjice*, moji su sugovornici najčešće isticali mogućnost transformacije u žabu. Smatralo se vrlo lošim znakom kada bi ljudi zatekli žabu na njivi ili u *goricama* (vinogradu), a pogotovo ako bi se nenadano pojavila u štali. Da se doista radilo o *coprnjici*, potvrđuje nekolicina priča istog motiva:

„Govorili su da se ta coprnjica, da se ona pretvara v žabu! E, i kaj je bilo onda. Onda su vlovili onu žabu, oni koji su bili malo hrabriji. I onda su maslo svručili i vlejali toj žabi v usta. I ta žena drugi den nije izlazila iz hiže jer je bila sa opečena, grlo ju je bolelo.“¹³

Sličnog događaja iz djetinjstva prisjetila se i kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća:

„Tam di smo imali trse, tatek je išel da potoče to staro kolje, pa je malo delal. A kad ono predvečer on već pri kraju, a gore tulika žaba! I samo skače! I veli

13 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

tatek, ti nisi normalna žaba, sad bom ti ja pokazal kaj buš coprala... I probol je onim koljem i kad dojde zutra, a tam ju je ostavil, te žabe više ni. Ta žaba ni bila više tam. [...] A ono, za žabu kaj je naš tatek probušil, sad bom ti ja rekla. To je bila naša sosedica. Mislimo si, pa de je ta strina. Nigder je ni bilo. A bila je povređena. To je bila ona.“

Među brojnim načinima na koje su činile štetu ljudima, najrasprostranjenije je vjerovanje da vještice mogu pomusti tuđe krave bez fizičkog kontakta. Kada bi krava prestala davati mlijeko bez nekoga naročitog razloga, vjerovalo se da ju je *coprnjica* pomuzla pomoću *štrika*, tj. da je povlačila konop imitirajući mužnju, a posuda za mlijeko ispod njenih nogu bi se napunila na fantastičan način. Za neku se ženu u Gorici pričalo da se češljala nad susjedovim mlijekom nakon čega mu je krava *presušila*, dok je njena krava davala više nego što je bilo moguće. Pogotovo je bilo nepovoljno kupiti kravu od neke osobe koju je bio glas da je *coprnjica* ili *coprnjak* jer se smatralo da će je nastaviti musti i u drugoj štali. Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća ispričala je kako je za vrijeme njenog djetinjstva njena obitelj jednom prilikom bila primorana kupiti mlijeko od nekih ljudi iz Sestranca. Zajedno s prijateljicom otišla je do njih, a gazdarica ih je zamolila da pričekaju na dvorištu dok ode u štalu pomusti kravu. Kada je žena ušla, djevojčice su se približile i promatrale kroz pukotinu u zidu što radi:

„Vidle sme kak mljeko toči iz bređice [bačvice, op. zap.]! Kje to drži mljeko v bređice!? I onda sam to povedala tateku, i da je Verica bila z menom, ta sosedica, i veli on Jezušmarija! Kje zno čiju je kravu ona zdojila! Nigdar više tam! Nigdar više! A oba dva su bili coprnjaki. I ona i njezin muž.“

Izostanak kraljeg mlijeka, osnovne namirnice u svakodnevnoj prehrani stanovništva lepoglavskog kraja, gotovo bi sigurno rezultirao gladovanjem cijele obitelji. Stoga se mogućnost da *coprnjica* pomuze kravu ili je urekne na bilo koji način vrlo ozbiljno shvaćala i ukućani su na raspolaganju imali čitav niz praktičnih postupaka za koje se vjerovalo da mogu zaštititi životinju. Prvenstveno, u štalu se nije puštalo nikoga tko je bio sumnjiv, a ako bi se na dvorištu ugledala žaba, nastojalo ju se pod svaku cijenu spriječiti da uđe među životinje. Za zaštitu su se koristili razni apotropeji, poput potkove koja bi se pričvrstila iznad ulaza u štalu ili vjenčića kojima bi se na Jurjevo (23. travnja) kitile krave. Upravo bi se ovaj datum smatrao posebno nepovoljnim jer se vjerovalo kako tada *coprnjice* imaju „vlast“ nad blagom. Međutim, to se moglo ograničiti upravo kićenjem stoke zelenim vjenčićima te simboličkim ograđivanjem štala šipkovim trnjem. Također, na Jurjevo bi se ispred ulaza

u dvorište, a ponegdje i ispred kuće te štale, zapalila vatra koja bi služila kao zaštita od vještica i zlih sila uopće.

U lepoglavskom kraju prisutna su pričanja o *trutama*, bićima koja napadaju ljude u snu i ne daju im disati. Ljudi su ih često povezivali s iznenadnim osjećajem nemoći i težine, a upravo su potonji izjednačivali s prisustvom neke fantomske osobe koja im sjedi na prsima. Tijekom istraživanja posebno se istaknuo nemali broj kazivanja s osobnom dimenzijom, tj. memorata (usp. Bošković-Stulli 2006: 23):

„A ja kad sam bila mala curica, spale smo sestra i ja, nekaj nam je po nogici mi puhalo. I samo sam odjenput... [kazivačica imitira zvuk gušenja, op. zap.] Nisam mogla ni mamu ni tatu zvati, kak da mi je nekaj na prsima sedelo. Samo sam cmukala, cmukala i cmukala. To je ta truta. Onda sam ja tateku povjedala, je, veli, to ti je truta bila.“¹⁴

Kao u slučaju *coprnjica*, vjerovalo se kako je ova bića moguće odvratiti određenim postupcima, bilo magijske¹⁵ ili praktične prirode. Primjerice, kao ilustracija potonjeg mogu poslužiti riječi kazivača rođenog četrdesetih godina 20. stoljeća:

„I onda, znoš kaj – uzmi jednu desku i zabi nekoliko čavla da oni izidu na drugu stranu vun. Da viriju prema vun. I tu desku deni na se. I govori jedan da je osjetil kak nekaj legne na njega, ali odma da odide. I više da mu nije dolazila.“

Pojedini su kazivači izjednačivali *trute* s *coprnjicama*, navodeći kako se radilo o stvarnim ljudima iz njihove okoline s nadnaravnim moćima, točnije neudatim djevojkama i momcima. Drugi su se donekle složili s ovakvim mišljenjem, ali su, kao bitnu razliku, isticali jedan znakoviti detalj:

„Naš tatek nam je rekel da su te trute stari dečaki kaj se nisu ženili i stare djekle. I onda išću, to je njima zadatak bil, kad nikoga na ovom svetu njesu imeli, da gnjave sad kad su vmrli.“¹⁶

DUŠE POKOJNIH I NOĆNA TAMA

Iako se u predodžbama o smrti kao lajtmotiv provlači kršćanski koncept zagrobnog života, prisutna su mnoga vjerovanja o nemirnim dušama koje se u

14 Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

15 Uglavnom se radi o okruživanju apotropejima kršćanske provenijencije, poput svete vode, raspela ili svete slike istaknute na vidljivom mjestu u neposrednoj blizini kreveta.

16 Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

različitim oblicima mogu sresti u noćnom krajoliku. Najraširenija je predodžba o dušama umrlih koje se manifestiraju u obliku malenih svjetala vidljivih noću kako lutaju poljima, za koje je zabilježen čitav niz naziva. Ovisno o lokalitetu, pojavljuju se *kresniki*, *krsniki*, *kresnjaki*, *svećari* ili *križari*. Ta su svjetla interpretirana, s jedne strane, kao duše umrle novorođenčadi zarobljene između dva svijeta zbog nemogućnosti da uđu u raj jer nisu krštene. S druge strane, smatralo se da svjetla predstavljaju ljude koji su bili grešni za života, što se posebno odnosilo na one koji su micali kamene međaše na njivama. Prema riječima kazivačice rođene četrdesetih godina 20. stoljeća:

„V tomu je bilo istine, ja sam vidla krsnika. Povjedali se da ih se viđa po mejakimi, po mejama. Onda su stari ljudi rekli da su došli s drugoga sveta opet popravljati ono kaj su mjenjali dok su bili mladi. Toga je bilo puno, a sad se ne viđava.“

Ili:

„Tata je rekel, a mi smo bili mali, idu svećari. To su nekad bili svećari. Da su to nečisti vragi. To su deca jako poslušali. I onda je povjedal deni na prozor neku deku, idu svećari. A mi smo gledeli kroz prozor, i dole kak se ide prema Ivoncu se vidlo kak se svetlilo. Pa je rekel da su to nečisti, da su to oni kaj menjake mjenjaju na zemlje. Kaj su zemlju sosedima mjenjali.“¹⁷

Uz ranije spomenuta križanja, kao česta mjesta potencijalnih noćnih susreta s nadnaravnim ističu se i groblja. Jedna priča tako kazuje kako su se sredinom 20. stoljeća neki pripiti momci noću vraćali kući u Bednjicu. Prolazili su pored groblja u Višnjici, a jedan od njih, „glavni frajer“ prema riječima kazivačice rođene pedesetih godina 20. stoljeća, ušao je unutra kako bi dokazao svoju neustrašivost. Iznenada se usred groblja ni od kuda pojavio ogroman bijeli konj te se okomio na njega, a ovaj je od straha glavom bez obzira pobjegao kući. U epilogu priče kazivačica je stavila naglasak na nesretnu sudbinu mladića. Naime, nakon tog događaja više nikada nije bio isti, a od posljedica šoka pretrpljenog te večeri umro je nakon nekoliko godina.

Također, u kazivanjima je prisutan i usmenoknjiževni motiv fantastičnog sprovoda. Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća prisjetila se pričanja svojih sumještana:

„Ljudi su vidli čitavi sprovod po noći. Čitavi sprovod moli! Dojde malo dalje, a nigder nikoga. Jer tu je groblje bilo blizu, pa se tu nosilo... I veli, čitavi sprovod sam lukal z brda, i prešer sto metri dalje, i kad sam se okrenul – nigde žive duše.“

17 Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

Da duše pokojnika mogu proganjati žive, svjedoči predaja o utvari svećenika koju je kazivačica rođena pedesetih godina 20. stoljeća čula od svog oca:

„Jenput je išel na svadbu v susedno selo, tam v Bedenec, i kak se vraćal dima trebal je preći tri potoka i prejši kroz šumu. I da je preskočil treći potok, veli, on se okrene na pišanje, bila mu sila, i vidi iza sebe na jedno deset metri svećenika. Tak je bil oblječeni v haljine, kak da je polnočku služil. I kak je on išel, tak ga je svećenik pratil, ali na istoj razdaljini. I kad bi tata stal, i on je stal. I kak su došli do jednog križanja, tam je ovaj nestal.“

S druge strane, poput ranijeg navoda o mladiću kojeg je nasmrt preplašio bijeli konj na groblju, priča o nekom čovjeku iz Crkovca govori kako su ljudi ponekad i sami bili krivi za probleme s nadnaravnim:

„Taj je zval duha, duha! I on je došel. I takel je žrvi, on je čitavu noć mlel. I ovaj čovek je odišel župniku, ali nije ga mogel stirati. I on je mlel i mlel se dok ovaj čovek nije vmrl.“¹⁸

Međutim, kako je raširenost ovakvih predodžbi plodno tlo i za šaljive noćne zgrade i nezgode, potvrđuje navod kazivačice rođene tridesetih godina 20. stoljeća:

„E sad, veliju, v strahu su velike oči! Kladili su se, to sam čula, to je istina bila, ne izmišljotina. Prijatelji su pili i kladili se da on pe na groblje i da bu donesel križ. I da ga bu vrnul tam. Međutim, kak se on vraćal, kak god je štel zapiknuti križ on se vraćal nazad jer si je zapiknul kaput, a on je vikalo kad je krenul tak da su si mislili da je poludel. A on si je mislil da ga mrtvec vleče dole v grob. Ali si je sam zapiknul dole kaput. To se dugo pričalo pri nami.“

Gotovo su svi moji sugovornici potvrdili postojanje običaja ostavljanja hrane na kuhinjskom stolu u noći prije *Sesveta* (blagdan Svih Svetih, 1. studenoga). Smatralo se da se na taj dan duše pokojnika vraćaju na ovaj svijet i obilaze svoje nekadašnje domove, pa bi im se ostavila *ravna čaša* [vina, op. zap.] *natočena*, komad kruha ili štruklji, a pojedini bi ostavljali i *cigaretljine*. Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća opisala je što bi se dogodilo ujutro: „A vjutre bi se tata prvi zdigel pa je otpil pol čaše i onda bi mi deca došla, a on je rekel vidite da je deda došel i probal je malo.“

Velik broj starijih kazivača potvrdio je kako i danas znaju preko noći ostaviti malo hrane i vina za duše, te ujutro svojim unucima tumačiti što se dogodilo poput njihovih starih. Upitani zašto to čine, bez iznimke su se ograđivali govoreći kako ne vjeruju da ih tijekom noći posjećuju duše bliskih pokojnika.

18 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

U prvi su plan isticali emotivnu dimenziju običaja kroz prizmu nostalgije za vlastitim djetinjstvom, koje su ujedno ovim postupkom željeli dočarati najmlađim ukućanima.

Na nekoliko je lokaliteta zabilježeno i kako je postojao običaj da u noći sa *Sesveta* (blagdan Svih Svetih, 1. studenoga) na *Dušni dan* (2. studenoga) zvene sve kapelice. I danas u kapelici Presvetog Srca Isusovog u Lepoglavskoj Vesi oko deset sati uvečer zvone zvona, dok su stariji kazivači napomenuli kako je u „stara vremena“, tj. u godinama prije 2. svjetskog rata, kapelica zvonila tijekom cijele noći. Neki od mojih sugovornika kazali su da se to činilo kako bi se dušama dao znak da je vrijeme za njihov povratak na drugi svijet.

Noćna tama nije samo element scenografije u predodžbama o brisanju granica između ovog svijeta i onostranosti, već je i sama personificirana. Zabilježen je niz vjerovanja i uz njih vezanih praksi koje dočaravaju kako je mrak posebno štetan za dojenčad i malu djecu. Primjerice, vjerovalo se da osoba koja noću dolazi u kuću ne smije odmah po ulasku prići djetetu, već mora malo stajati na svjetlu jer bi dijete mogle mučiti noćne more. Također, u kazivanjima je razvidan tabu ostavljanja djetetovih pelena da se suše vani preko noći, na što su svekrve redovito upozoravale mlade snahe: „Mama [svekrva, op. zap.] me stalno znala pitati a si krpe pobrala? Mrak ih nesme vune zaloviti! Tak je znala reći, poberi ti te pelene jer bu ti djetje mrak.“¹⁹

U suprotnome, dijete je znalo dobiti proljev ili stolicu zelene boje, a tada je bilo potrebno pristupiti magijskom liječenju.

POSTUPCI MAGIJSKOG LIJEČENJA

Prema navodima mnogih kazivača, u vremenu prije 2. svjetskog rata magijsko je liječenje bilo uobičajeno iako je većina napomenula kako je ovaj oblik medicine egzistirao paralelno s konvencionalnim metodama liječenja. Međutim, odlasci liječniku bili su razmjerno rijetki u usporedbi s traženjem pomoći od ljudi upućenih u tajne otklanjanja simptoma koji su percipirani kao djelovanje nadnaravnog. Pritom, i te su osobe nerijetko smatrane *coprnjicama*, tj. kazivači su često naglašavali da je osoba koja zna izliječiti urok sposobna i baciti ga, te obrnuto.

Kao univerzalan način liječenja spominje se prelijevanje vode preko ugljena:

19 Kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća.

„Pri nas v Purge je bila jedna žena, stara, ona je znala napraviti vodu. Nosila je žeravicu, žeravku. Vaj kak je to bilo, sveta voda, kaj ja znam. Ona je to preljevala. I bolesno djete je kričalo i kričalo, a da bi preljevala onda bi stalo.“²⁰

Ili u kontekstu otklanjanja uroka:

„To da ju je neki naručil, da je imel problema, onda je zela vodu otkod se spajaju tri rijeke. To je značilo da je ona koja je bacila sigurno prošla kroz jednu od tih voda. I onda ta voda dela protiv nje.“²¹

Pojedini su kazivači isticali i određene kršćanske značajke ove prakse, naglašavajući kako su često izvrnuti elementi molitvi upravo ono što *vračanje* čini benevolentnim, drugim riječima, služi kao jasan marker razgraničenja s urokom. Prema riječima kazivačice rođene tridesetih godina 20. stoljeća:

„Ona stavi vodu i unutra baca žive ugarke od vatre. I ona treba tri očenaša napopak zmoliti. Ako se ugljen vgasne, taj čovjek za kojeg se dela bo vmrl, ali ako isplivaju bo ostal živ. [...] To ti je vračanje bilo, ali ne loše. Jer se moli naopak.“

Drugu stranu magijskog liječenja predstavljaju upravo prakse povezane s kršćanskim konceptom zavjeta raznim svecima zaštitnicima, a usko su vezane uz hodočašća. Na marijanska svetišta poput Marije Bistrice i Lobora odlazilo se radi izlječenja ljudi, dok se na tzv. Židorsko prošćenje u crkvu sv. Izidora i Marice u Bednji išlo zbog životinja.

Jedna je kazivačica, rođena četrdesetih godina 20. stoljeća, ispričala kako ih je majka kao djecu zavjetovala Majci Božjoj Bistričkoj jer su bili bolesni, pa su svake godine od najranije mladosti ljeti odlazili u Mariju Bisticu radi ispunjenja zavjeta: „I da smo obišli oltar tri pot, onda smo obavili zagovor. I svjeću smo ostavili tam i pomolili smo se i dali dar. Pa je onda mama rekla da bo nas Majka Božja čuvala ak nam bode trebalo.“

Druga kazivačica, rođena tridesetih godina 20. stoljeća, prisjetila se kako se njena majka zavjetovala u Klenovniku u ime sina, tj. njenog brata koji je bolovao od epilepsije kao dijete. Nastavila je priču govoreći kako je ispunila zavjet, ali nikome nikad nije kazala na koji način. U šali je dodala kako bi brat, kao odrastao, svake godine upitao majku odlazi li na mjesto „gde ga je osigurala, za svak slučaj“.

Također, na svetištima i *prošćenjima* kupovali su se apotropeji kršćanske provenijencije, napose *škapulari*. Kazivačica rođena pedesetih godina 20. stoljeća

20 Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

21 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

spomenula je da je i ona imala jednoga kao dijete, a dobila ga je dok je bila bolesna. Prema njenim riječima, majka joj je naložila da ga nosi u svakom trenu oko vrata, jer je tada Majka Božja *Škapularska* čuva.

UROCI

Kao što je ranije naznačeno, uroci ili *coprljije* su prvenstveno shvaćani kao instrument malicioznog djelovanja osoba s posebnim moćima, odnosno *coprnjica* ili *coprnjaka*. Uvidom u prikupljenu građu razvidno je kako osobu čini vješticom upravo umijeće bacanja uroka na nekoga ili na nešto s ciljem postizanja nepovoljnog efekta. Drugim riječima, uroci nerijetko predstavljaju uzrok zbog kojeg se poseže za magijskim liječenjem, tj. njihov je odnos komplementaran. Bitno je napomenuti kako su kazivanja o ovom fenomenu nerijetko iznošena u prezentu, dok su moji sugovornici aludirali kako se takve stvari i danas često događaju:

„To mi i danas najdemo! To je isto coprljija. Gore na gredu ti jaje stavi. Ništa nije razrovano, a jaje je notre. Na dnu sijena ili na dnu šiblja. I ispod jaje! Jajce! Ili bala slame. Znaš kak je to tvrdo! V sredine bale jaje! Cjelo! [...] I interesantno, najdemo ga v vinogradu i na njivi tu dole. Nema nigder nič, a najdeš jaje!“²²

Jaje zakopano na njivi ili sakriveno negdje u kući svakako je najčešće spominjano sredstvo uricanja. Pojedini kazivači naglasili su kako se ne radi o običnom jajetu, već ono mora biti od osobite kokoši te postavljeno na željeno mjesto na poseban dan:

„I znaš kaj je isto znala ta coprnjica, kad ti oće nekaj napraviti, da ti zemlja ne rodi, i vrt, i gorice. To mi je isto jedan za kojeg su povedali da je coprnjak rekel. To sam si zapomtila. Zemi jajce od crne kokoši, zemi i zakopaj v gorice ili na njivu. Samo na određeni den, ali ne znam koji. To ti je to. [...] Kuliko pot sam ja našla to v goricami, kolko pot sam ga z motikom. Rekli su da ga treba vužgati, ali ga nisam štjela z roku dirati...“²³

Kao što je razvidno iz ranijeg navoda, postojao je određeni strah u vezi postupanja s takvim predmetom. Međutim, ljudi su upravo od onih koji su se bavili uklanjanjem uroka dobivali savjete što učiniti u slučaju nalaska jajeta: „I onda su rekle te kaj su isto coprnjice bile, ako znaš da sosed ili neki kje ima

²² Kazivač rođen tridesetih godina 20. stoljeća.

²³ Kazivačica rođena tridesetih godina 20. stoljeća.

nekaj protiv tebe, to jaje preko krova njegovoga. I onda da se razbije, da ti nemre nič.”²⁴

Riječi kazivačice rođene tridesetih godina 20. stoljeća potvrđuju jedan od ranijih navoda da je jaje najbolje spaliti, ali na posebno određen način te uz velik oprez da se ne razbije: „I rekla je ta ženska da sa takva najdena jajca i zakopana treba ititi v šporet, ali ne kroz vrata neg kroz ring. Odzgora. To se treba vužgati! A ak se slučajno razbije, nema ti spasa.“

Drugi način uricanja bio je pogledom koji je smatran opasnim i za ljude, ali prvenstveno za mlade životinje. Primjerice, kazivačica rođena četrdesetih godina 20. stoljeća govorila je o slučaju iz svog djetinjstva kada im je u razdoblju od nekoliko godina ugibala sva telad tek nekoliko dana nakon što bi ih krava donijela na svijet. Kazivačičina majka doskočila je tom problemu tako da je zabranila svim susjedima ulazak u štalu nakon što se oko toga konzultirala s nekom ženom iz sela. Prema njenim riječima „bila je tu neka ženska kaj nije smjela doć to tele vidit. Jer kad ga je vidla, ono bi krepalo odma.“

Međutim, velik je dio kazivača naglasio kako su postojali i ljudi koji su mogli ureći pogledom, ali da toga nisu bili svjesni. Prema mišljenju pojedinaca, oni su imali moć, ali je nikada nisu naučili kontrolirati pa ih zajednica nije izjednačivala s *coprnjicama* ili *coprnjacima*. Doduše, i takve se osobe uglavnom izbjegavalo, ali su moji kazivači o njima uglavnom govorili s dozom suosjećanja, ističući kako oni sami nisu bili krivi radi toga što su mogli drugima učiniti zlo.

ZAKLJUČAK

Rekapitulirajući iznesene rezultate istraživanja, osvrnuo bih se na nekoliko detalja. Zabilježena su kazivanja jedinstvena ukoliko ih promatramo iz aspekta ubikacije motivskih kompleksa u okoliš kazivača – radnja im se odvija na stvarnim lokacijama, a njihovi su akteri ljudi s imenima i prezimenima – stoga je s punim pravom moguće reći kako se u prikupljenim kazivanjima ogleda sustav vrijednosti koji je moguće promatrati kao dio identiteta zajednice (usp. Grbić 2001: 459). Međutim, bilo bi potencijalno štetno ne naglasiti da su vjerovanja u podlozi tih istih kazivanja dio tradicijskog naslijeđa široke prostorne rasprostranjenosti. Za potrebe ovog izlaganja bespredmetno je posezati za genealogijama elemenata lepoglavskih predodžbi o nadnaravnome,

24 Kazivač rođen četrdesetih godina 20. stoljeća.

ali je za daljnja istraživanja svrsishodno napomenuti neke moguće zanimljive momente.

Zabilježeno je nesrazmjerno malo predaja o vilama, većinu kojih se može svesti na kratka priopćenja o nekoj od njihovih karakteristika ili o mjestu na kojem su ih ljudi sretali. Kompleksniji sadržaji, tzv. memorati ili fabulati (usp. Bošković-Stulli 2006: 23), vrlo su rijetki i često fragmentirani u znatnoj mjeri, što je vrlo neobično uzme li se u obzir onomastika područja. Moguće je pretpostaviti kako su pričanja o vilama, koje se mogu smatrati najzastupljenijim bićima ne u samo hrvatskim, već i u vjerovanjima unutar europskih okvira (Šešo 2012: 96), u prošlosti lepoglavskog kraja bila itekako prisutna, ali su iz nekog razloga gotovo iščezla. S druge strane, vjerovanja vezana uz *coprnjice* mnogobrojna su i u velikoj mjeri korespondiraju s rezultatima kompleksne studije koju je na temelju opsežnih istraživanja izradila slovenska antropologinja Mirjam Mencej. Na terenu u nespecificiranoj mikroregiji istočne Slovenije, koja je prostorno vrlo blizu lepoglavskom kraju, identificirala je dva sloja vještice – društveni i nadnaravni. Posebno je zanimljiv upravo taj društveni aspekt, gdje se nazire distinkcija odnosa spram seoske vještice (*vaške čarovnice*) i vještice iz susjedstva (*sosedske čarovnice*). Prva je dežurni krivac na razini čitave zajednice, dok je druga, pojednostavljeno rečeno, puno bliža, neposrednija pa samim time i potencijalno opasnija, tj. upravo je ta vještica ona kojoj se nije dobro zamjeriti (Mencej 2006: 93-136). Također, *trute* su, isto tako, interesantan fenomen koji valja pobliže promotriti. S jedne strane, evidentna je njihova sličnost s *morom*, fantastičnim bićem koje „mori“ čovjeka u snu i sjedi mu na prsima (Šešo 2012: 118-125). Međutim, mora je u vjerovanjima gotovo uvijek žensko biće koje se dovodi u usku vezu s vješticom, a ponekad je i svojevrsna međufaza u tom pravcu transformacije. S druge strane, *trute* su u velikom broju slučajeva opisane kao duše neudatih djevojaka i mladića koje muče ljude u snu radi toga što su u životu ostali sami, tj. radi neuspjeha u okviru ispunjenja norme društvene konvencije u vidu sklapanja braka.

Lajtmotiv duša pokojnika u vjerovanjima usko je vezan uz motiv noći što ne treba začuditi. Njihova povezanost izvire iz egzistencijalnog diskursa čiji je koncept univerzalan, a manifestira se u drevnoj predstavi kako pod okriljem mraka u ljudski svijet dolaze zle sile koje potencijalno mogu naškoditi (usp. Grbić 2001: 475). Kao primjer kompleksnosti percepcije onostranosti može poslužiti sklop kazivanja o povratku mrtvih među žive. U predajama se miješaju elementi kršćanskog koncepta zagrobnog života s naoko nepovezivim

narativima makabrističkog prizvuka. Upravo se u tome ogleda važnost lociranja kazivanog sadržaja pod okrilje noćne tame, vremena kada se brišu granice između svjetova, ali i svjetonazora.

Usmenoknjiževni tekstovi koji se odnose na magijsko liječenje i uroke, izuzev segmenta koji se odnosi na zagovor svecima za ozdravljenje, u određenoj su mjeri povezani sa širokim spektrom predodžbi o *coprnjicama*, tj. kroz njih je razvidno razgraničavanje moralnih kategorija dobra i zla prema tradicijom uvjetovanim standardima kolektiva. Drugim riječima, iako vještina uricanja uvelike zasjenjuje jednako fantastične vještichine sposobnosti proricanja, magijskog liječenja i uklanjanja uroka, lepoglavski primjeri svjedoče kako je ne treba nužno smatrati plastičnim likom. U prirodi je *coprnjice* da se opire konvencijama.

S obzirom na rezultat rekognosciranja, uvjeren sam kako priča o vjerovanjima stanovništva lepoglavskog kraja nije završena. Štoviše, ovaj se rad dotaknuo samo jednog segmenta u nepreglednome moru diskursa o nadnaravnome. Moja je namjera svakako nastaviti s terenskim radom u istome pravcu, ali i produbiti neke druge, komplementarne teme koje su se tijekom rekognosciranja pokazale zahvalnima za istraživanje, poput običaja godišnjeg i životnog ciklusa. Također, u nekim budućim istraživanjima smatram kako bi se trebalo dotaknuti promišljanja suvremenog života, tj. relativne sadašnjosti,²⁵ izvidjeti tradicijske niše u suvremenosti, ali i avangardne momente prošlosti. Na taj bi se način kao rezultat istraživanja formirao korpus građe otvoren za konkretniju znanstvenu obradu što, s druge strane, otvara njen prezentacijski moment u vidu publikacije, izložbe ili nečeg trećeg, čime bi se vratila u lokalnu zajednicu iz koje je proizašla.

LITERATURA

Albus, Ljerka. 2013. „Vjera i vjerovanja“. U *Vjera, ufanje, ljubav*. Varaždin: Gradski muzej Varaždin.

Bošković-Stulli, Maja. 2006. *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.

Eckhel, Nerina. 2006. „Čipkarstvo u Hrvatskoj (osvrt na prijedlog kandidature za upis na UNESCO-ovu listu remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva)“. U *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa „Festivali čipke*

25 Pod ovim pojmom podrazumijevam vremensko razdoblje od kraja 2. svjetskog rata do sadašnjosti.

i kulturni turizam“. Tihana Petrović Leš, ur. Lepoglava: Turistička zajednica Grada Lepoglave – Grad Lepoglava, str. 115-124.

Eckhel, Nerina. 2012. *Pohvala ruci – Čipkarstvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Etnografski muzej.

Gavazzi, Milovan. 1988. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.

Grbić, Jadranka. 2001. „Vjerovanja i rituali“. U *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj, ur. Zagreb: Barbat – Galerija Klovićevi dvori – Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 459-495.

Jedvaj, Josip. 1929. „Gatanje i čaranje (Bednja u Hrvat. Zagorju)“. *ZbNŽO* 27(1): 158-165.

Mencej, Mirjam. 2006. *Coprnice so me nosile. Raziskava vašega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Oddelek za etnologiju in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Šešo, Luka. 2012. „Nema više vilā. A nema ni konjā: Promjene tradicijskih vjerovanja u nadnaravna bića“. *ZbNŽO* 56: 95-146.

Vinšćak, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.